

Есбосынов Е.З.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ergaliesb@gmail.com

ТҮРІК АҚЫНЫ МЕХМЕТ АКИФ ЕРСОЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ШОЛУ («САФАХАТ» ЖИНАҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Танымал түрік ақыны, қоғам қайраткері Мехмет Акиф Ерсойдың әдеби тұлғасы қашанда зерттеушілердің назарын аударып келген. Ақынның еңбектері поэтикалық және мазмұндық жағынан, стильдік көрінісі мен этнолингвистикалық аспектісі сияқты көптеген ғылыми бағытты қамтыған зерттеулердің объектісі болған. Сонымен қатар шығармашылығы мен азаматтық позициясын зерттеп-саралаған ізденістер де аз емес. Бұлар көптеген еңбектердің өзегін құрап, ондаған докторанттардың ғылыми тақырыптарына арқау болып монографияларын жариялаған. Мақсатымыз, осы зерттеулерге шолу жасау арқылы қазақтілді оқырмандарды ақынның шығармашылығы мен поэтикасынан хабардар ету, қолға тиген деректер негізінде тақырыптық материалдарды сұрыптау. Сол дәуір Түркия, Тәуелсіздік қозғалысы (Азаматтық соғыс) мен ішкі саяси дағдарысқа жол ашқан әлеуметтік толқуларға тап болғандықтан ақын еңбектерінің негізгі мазмұны мен әдеби стилі де сол заманға бейім болып басқа түрік ақын-жазушыларынан ерекшелендіріп тұрған. Мұны Ерсойдың басты шығармаларының бірі – жеті кітаптан тұратын «Сафахат» жинағынан көре аламыз. Жинаққа енген алғашқы өлеңдері Осман империясының соңғы уақыттарында жазылғанымен, шығармаларының негізі Тәуелсіздік қозғалысы жылдарында жарық көрген. Өлеңдерінің басты идеясы түрік халқын ынтымақ-бірлікке шақыру, майданағы түрік әскерлерінің рухын көтеру, жергілікті атқамінерлер мен бай-манаптарды аумақтық тұтастықты қорғауда алдыңғы шепте болуға үндеу. Ақынның авторлық стилін түрік зерттеушілері «халықтық тіл» «қарапайым тілмен жазылған еңбек» деп атаса, кейбір ғалымдар «реалист ақын», «натуралист» деп те атайды. Мақалада Ерсойдың «Асым» поэмасы зерттеулері негізінде түрік әдебиетінің осман тілі – қазіргі түрік тілі бағытындағы лексикалық ерекшелігіне шолу жасалады. Мұнда жекелеген сөздердің лексикографиялық еңбектердегі көрінісі мен этимологиясы талданып-сұрыпталады, шығармаларының дидактикалық тұсынан тақырыптық тұжырымдамалар беріледі. Ерсой мен қазақ ақын-жазушылары еңбектерінің салыстырмалы зерттеулерін жариялаған басылымдарға шолу жасалады.

Кілт сөздер: Мехмет Акиф Ерсой, түрік поэтикасы, осман тілі, Сафахат, Асым, ояну мотиві, дидактикалық еңбек, аударма ісі.

Кіріспе

Қазақстан мен Түркия арасындағы гуманитарлық бағыттағы байланыстар 1990 ж. негізі қаланған халықаралық ынтымақтастық келісімдерінен бастау алатыны сөзсіз. Мұны әсіресе мәдениет пен әдеби қарым-қатынастар мен білім салаларынан байқауға болады. Ал Түркия мен Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени даму үдерісінде аянбай еңбек етіп өшпес із қалдырған ұлы тұлғалары туралы зерттеулер әр екі елде өзекті тақырыптар қатарында екендігі анық. Мұндай іс-шаралар әр түрлі нысан мен мазмұндағы түрлі жарияланымдар мен мәдени-көпшілік іс-шаралардан да көрініп жүр. Бұл ретте Қазақстанда әлі де толықтай зерттеле қоймаған түрік ақын-жазушылары аз емес. Сондай тұлғалардың бірі Түркия Республикасының Истклар маршы – Тәуелсіздік маршы, яғни мемлекеттік әнұранының авторы Мехмет Акиф Ерсой. Ақын, Европа үлгісіндегі конституциялық

республиканың жаршысы болған қоғамдық идеолог ретінде де танымал. Ол, сонымен қатар, ағартушы, теолог, әдебиеттанушы, журналист және публицист. Мұндай жан-жақты ойшыл тұлғаның еңбектерін қазақ тіліне аудару қашанда өзекті істердің қатарында болса керек. Ерсой еңбектерін қазақ ақындарының шығармаларымен салыстыра баяндаған еңбектер де жоқ емес. Солардың бірі Ерсойдың азаматтық тұлғасы мен шығармашылығына шолу жасаған: «XX ғасырдағы түрік поэзиясының ірі өкілдерінің бірі Мехмет Акиф Эрсой 1873 жылы Ыстамбұлдың Фатих ауданының "Сарыгүзел" орамында туған. Әкесі осындағы медресе оқытушыларының бірі болған Теміз Тайыр (Таһир) есімді теолог ғалым, ал шешесі діндар кісі болған. Сондықтан Мехмет Акиф Эрсой бала кезінен мұсылманша өте жақсы тәрбие алған. Ол әкесінен араб тілін, Эсат Дәдә есімді басқа бір оқытушыдан парсы тілін үйренген. Лицейді бітірген соң Мехмет Акиф Құран Кәрімді түгел жаттап, қари атанады. Спортқа да қатты ден қояды. Күрес, атлетика, жүзу салаларында жақсы нәтижелерге жеткен. Бала кезінен-ақ поэзияға мықтап қызығады. Естіген, оқыған, көңіліне ұнаған өлеңдерді дереу жаттап алатын болған. Бірте-бірте өзі де ұлттық діни өлеңдер жаза бастайды. Алғашқы өлеңдері 1886 жылы "Ресимли мәжмуа" ("Суретті журнал") деген журналда жарияланды. Осылайша халыққа таныла бастайды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде ұлттық ақпарат ұйымы (құпия қызмет мекемесі) атынан М.А. Ерсой Алманияға, содан соң Мәдине мен Мәжит қалаларына барады. Ұлт-азаттық соғыс жылдарында ол Бурдур округінен парламент депутаты болып сайланды. Түркияның еуропалық бөлігін (Румелия), Анадолы жақты және Арабстанды аралайды. Бұл сапарлары кезінде мұсылман жұртшылығымен жақсылап танысады. Оларға арнап өлеңдер жазады. Өзі өте таза, адал мұсылман болған ақын қайда жүрсе де әділетсіздікке, зорлық-зомбылыққа, заңсыздыққа қарсы шығады. Әлсіздерге, кедейлерге, қаріпқасірлерге қолынан келгенше көмегін аямайды. Оның адамгершілік қасиеттері, өлеңдастандары халықтың аузында жүреді. Ақын елінің шынайы сүйіспеншілігіне бөленеді» (Иса, 2018: 157-167). Мақала Шәкәрім мен Ерсойдың «адамгершілік» концептісіне арналып, жекелеген өлеңдері мен цитаталарын қазақшалап берген. Мақалада қазақ тілінің нормативтік лексикасы мен аударма мәтіндерінде жекелеген кемшіліктер орын алған.

Журналдың осы санында «Оян қазақ» пен «Сафахат» жинағын салыстармалы зерттеу тақырыбындағы *Oyan qazaq ve Safahat'ta ortak konular - Oyan qazaq пен Сафахаттағы ортақ тақырыптар* атты мақала жарық көрген. Мұнда Міржақып Дулатұлының шығармашылығына кеңірек тоқталып екі еңбекті тақырыптық тұрғыда салыстыра зерттеген. Мақала авторына қарағанда Ерсой мен Міржақып шығармалары мына бағытта ортақтасып, өзара үйлесім тапқан: 1. Материалдық құндылықтардан айрылып қалу қапі; 2. Халықты «оянуға», күрескер халық болуға шақыру; 3. Европа үлгісі білім-ғылымға шақыру; 4. Алыс жұрттар иемденіп жүрген техникалық-технологиялық дамудан тыс қалмауға шақыру; 5. Халыққа үндеу барысында діни лексиканы қолдану; 6. Жастарға иек арту, жас ұрпаққа сеніммен, үмітпен қарау; 7. Мемлекеттік басқару тетігінде отырған чиновниктерге реніш-өкпе білдіру; 8. Дін адамдарының, молда-имамдардың қарабайырлығы мен сауатсыздығын әшкерелеу; 9. «Ояну» мотивін қайталау, яғни қоғамдық өмірдегі келеңсіз жағдайлардың көптігіне налу, реніш білдіру; 10. Халықты «пайдасы жоқ» білім-ғылымнан аулақ болуға ынталандыру, яғни өздерін оқымыстымыз деп білетін зиялы қауымға ренішін білдіру, білім-ғылымды прогрессивті мақсатта пайдалануға үндеу; 11. «Тәуекел-шүкір» ұғымын теріс пайдалану әрекеттеріне наразылық білдіру, яғни бойкүйездік пен масылдыққа, міскіндік пен қуыскеуде мақтаншақтыққа қарсы шығу; 12. «Мұсылман» ұғымының «ішін босату» әрекетіне қарсы шығу, яғни шынайы наным-сенімді қорғау, дінге шынайылық таныту, дін этикетін қорғауға үндеу; 13. Мектеп-медреселердің бұрынғы және өзіне лайық мәртебесінен айрылғандығына реніш білдіру, бұлардың білім-ғылымнан алыстап, қарапайым және сауатсыз тақуалыққа бой алдырғандығын әшкерелеу; 14. Халқын, ел-жұртын «ояндыру» үшін «өзіне өзі» міндеттеме алу; 15. Жалқаулық пен масылдыққа қарсы екендігін қайталау;

16. Халық арасындағы береке-бірліктің азаюына күдікпен, ренішпен қарау. Елді бірлікке шақыру (Balci, 2018: 77-92).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала барысында пайдаланған негізгі материалымыз – Мехмет Акиф Ерсойдың «Сафахат» жинағы және осы еңбек төңірегінде жүргізілген зерттеулер. Сонымен қатар аталмыш материалдар аясында түрік поэтикалық нормаларын текстологиялық жағынан, яғни иллюстративтік мысалдар жүйесінде арапграфикалы осман тілі мәтіні – латынграфикалы транскрипциясы - қазіргі түрік тіліндегі көрінісі және осының қазақ тіліндегі аудармасы жиынтығында көрсеттік. Ішінара этнолингвистикалық, мұны Ерсой шығармаларының жекелеген қазақ ақындарының еңбектерімен салыстыра-салғастыра зерттелуі барысына қатысты деректерге шолу жасау арқылы бердік, және осы ретте салыстырмалы талдау әдісін қолдандық, мұны түрік ғалымдарының Ерсой поэтикасы мен шығармашылығын зерттеген еңбектер тізбегін пайдалану арқылы іске асырдық. Негізінен, Мехмет Акиф Ерсой шығармашылығы мен «Сафахат» жинағы қазақ оқырмандарына ішінара таныс. Алайда бұларды толыққанды академиялық жарияланымдардан гөрі жекелеген мақала мен тезистер санатындағы мәлімет деп тиянақтасақ қателеспейміз.

Талқылау

Түркия Республикасы құрылуының алғашқы кезеңдері Бірінші Дүниежүзілік соғыс, Антанта мен Патшалық Ресей жанжалы, Кіші Антантаң құрылуы, Ресейдегі Большевиктік-коммунистік саяси диктатураның қалыптасуы, көрші Грекияның Франция мен Англияның көмегіне арқа сүйеп жасаған саяси және әскери арандатушылық әрекеттері, одан әрі *Тәуелсіздік соғысына* алып келген саяси дағдарыс кезеңіне тұспа-тұс келді. Сөйтіп ұлт тәуелсіздігі үшін күрес әлеуметтік-экономикалық бағытында ғана болмай, халық арасындағы саяси-идеологиялық жұмысты қатар алып жүру қажеттілігін тудырды. Осындай шешуші сәттерде елі мен жерін қорғауда халыққа үндеу айтатын ақын-жазушылар алдыңғы шепке шықты. Ерсой өлеңдері осындай талапқа сай болып халық сүйіп оқыған кітаптарына айналды. Ақын шығармашылығы 1911 – 1933 жылдар арасында өнімді болып, өлең, шығармаларының топтамасы қайтыс болғаннан кейін 1943 ж. шыққан «Сафахат» жинағының өзегін құрады. Ал Кастамону қаласында жарияланып тұрған *Ачыксөз* газеті ақынның қоғамдық санасға елеулі түрде ықпал еткен үгіт-насихат жұмыстарының жаршысы ретінде танылды. Газет Ерсойдың өлеңдерін тұрақты түрде жариялап, Анатолияның Қаратеңіз аумағындағы көп оқылатын танымал газеттердің бірі болуына ықпал етті. Осы тұрғыда Мехмет Серхат Иылмаздың ізденістерінен пайдаланып, түрік ғалымдарының материалдарды мазмұндық және хронологиялық жағынан сұрыптау әдісін де көрсетпекші болдық:

Kır Ağasının Rüyası - Қыр агасының түсі өлеңі 5 қараша, 1920 ж. жарық көрді: «Мехмет Акифтің Кастамонуда шығатын «Ачыксөз» газетінде жариялаған *Қыр агасының түсі* өлеңі «түс көру» мотивімен байланыстырылса да, негізінен сол кезең Түркияның саяси хал-ахуалына арналған ой-тоғаулары болып табылады. Түрік әдебиетінде осыған ұқсас «түс көруді» нысанға алған образдық бейнелеулер көптеп кездеседі. Метафизикалық стильде орындалған еңбегі *İstiklal Harbi - Тәуелсіздік Соғысы* жағдайында жазылғандықтан, сол кезеңнің ауыртпашылығын көрсете білген және сол уақыт Анадолы елінің шынайы көрінісін, күрделі жағдайын бейнелеген. Осы пікірімізді ақын шығармашылығын зерттеуші Февзие Абдуллах Танселдің еңбегімен толықтыра аламыз: “Көсе имам бұл соғыстың (Бірінші Дүниежүзілік Соғысы) нәтижесін сезгендей болып *Қыр агасының түсі* деген ертегі айтуға бел буады. Акиф бұл хикаясын Осман сұлтандығының ескі министрлерінің бірі Емруллах Ефендиден тыңдап-білген анекдотты кеңейте отырып жазып шыққан деседі. Ондағы

бейнеленген дәуір Абдулхамид сұлтанның заманы болатын. Ал Акиф осы сюжеттерді көркемдік жағынан өңдеп «Асым» поэтикалық диалогының бір кейіпкері арқылы «сөйлетіп» ұрымтал образ сомдай білген».

Köse İmamın Dertlerinden - Көсе Имамның уайымы «Ачыксөзде» шыққан екінші өлеңі және «Асым» поэтикалық диалогының құрамдас бөлігі. Өлең газеттің бірінші бетінде жарияланды. Газет оқырмандарын *Қыр ағасының түсі* өлеңімен қызықтырып қойған Акиф, мұнда Осман сұлтандығы дәуіріндегі кемшіліктерді атап өтіп, жаңа дәуір жаршысы болып табылатын *Милли мүжаделе - Ұлттық Қозғалыс* әрекетінің іс-қимылдары туралы баяндайды. Білге Қағанның тасқа қашап жазып кеткен өсиетін еске салғандай болып, «Аспанда көк құлағанша, астыда жер шөгіп кетпейінше Ей, түрік халқы, сенің елінді, жұртыңды, салт-дәстүрінді кім бұзып, жоя алады екен?» деп ақындық көркем образ жасайды. Бұл өлеңінде қойылған сауалдарға жауап беру арқылы тыңдаушыға ақыл-кеңес айтып дидактикалық сарынмен жалғастырады. Ұлттық тәуелсіздікке жету үшін аянбай еңбектенуге, ширақ және сауатты болуға шақырып өзін ұлттық дәрежедегі ағартушы ретінде танытқан. Осы өлең арқылы Осман сұлтандығының тоқырауға ұшыраған жағдайын сипаттап, тәуелсіздік үшін күрестің болмай қоймайтындығына, күреске шығудың әрбір азамат үшін қасиетті борыш екендігіне назар аударған.

Eu Müslüman – Ей, мұсылман. Ачыксөз газетінің 11 қараша, 1920 ж. 94-ші санында жарық көрген. Өлеңінде елде қалыптасқан жағдайға орай мұсылман қауымды отан қорғауға, елі мен жұртын жау қолында қалдырмауға шақырады. Жұртшылықты елдің жаугершілік дәуіріне кіргендігін, аса қауіпті басқыншылармен бетпе-бет келгіндігінен хабардар етеді. Агрессорларға қарсы тұрудың құралы ретінде мұсылман қауымның қазіргіден де сергек болулары, пысық әрекет жасау керектігін айтады. Акифке қарағанда мұсылмандар елде және айналада не болып, не қойып жатқанынан толықтай хабардар емес, бұған қоса ислам қағидаларының өзі де бұрмалана бастаған. Ақын осы өлеңінде мұсылмандарды *оятуга* жан аямай еңбек еткен, аса жауапты және күрделі уақытта мұсылман қауымның өз арасындағы бірлік-берекесі мен ынтымағына мән беру керектігін ескертіп осы постулаттарды жұртшылыққа жеткізу үшін аянбай еңбек еткен.

Umar mıydın? - Күдеріңді үзбе. Мехмет Серхат Йылмаз төмендегі цитатаны 2011 ж. шыққан Н.Р.Гүрелдің еңбегінен алғандығын көрсетіп былай жалғастырады: «Ресейдің солтүстігінде өмір сүріп жатқан мұсылман оқымыстыларының бірі Атауллах Бахаеддин 3 қазан, 1918 ж. *Себилүррешад* журналының 372-ші санында бір мақаласын жариялайды. Мұндағы жазба Мехмет Акифтің назарын аударып, қатты толғандырады. Содан болса керек *Ачыксөзде* тұрақты шығып келе жатқан өлеңдер жинағының 4-ші топтамасын сол мақаламен мазмұндас сарынға бұрып *Күдеріңді үзбе* атты өлеңін жарыққа шығарады. Өлең түркі бауырларына арналып бауырастық сәлем мен үндеу стилінде болса да, негізінен, Анадоладағы түрік халқын бірлік пен күреске шақырған манифесі ретінде танылады. Ақын Ерсой былай дейді: “Пұшайман халімізге қарап жылап отыру бізге жараспайды – аздық етеді, Еңбектену керек!.. Басқа жолы жоқ па? Жоқ! Аянбай еңбектен! Мандай терің кеппесін, - аспандағы келеді! Халқымыз айтқандай «Кірпіштің қиюын тапқан халық Алланың ырзығына бөленеді» емес пе?, деп ғибратты, өсиет сөздерімен бастайды. Мұнда Аллаға жалбарыну, құдайға тәу ету сияқты теонимдік элементтерді көбірек қолданған: Епті де қарулы қолың бар ма? Ұстасын да шығарсын *шығысты* зұлмат пен дәрменсіздіктен. Апарсын анау, арайлы танды мақсатқа!».

Yeis Küfürdür - Үмітсіздік - балағатпен тең. Ақынның бұл өлеңі 30 қазан, 1919 ж. *Sebilrreşad – Себилүррешад* журналының 446-шы санында және Сафахаттың 7-ші кітабы «Gölgeler – Көлеңке» - де «Ye's - Жоқ!» атымен жарық көрді. Ақын бұл өлеңінде түрік халқын реніш пен үмітсіздікке жол бермеуге шақырады.

Mevlid-i Nebi Gecesi - Мәулім түні. 22 қазан, 1920 ж. *Ачыксөздің* 97-ші санының бірінші бетінде жарияланды. Мазмұны Аллаға тәу ету. Өлең бұдан бұрынырақ, 20 ақпан, 2013 ж.

Себилүррешад журналында «Peygamber Aleyhissalâtu Vesselâm Efendimizin Doğduğu Gece - Пайғамбар Алейхиссалату Весселам Ефендимиздің Туған Түні» деген атпен шыққан-ды. Сондай-ақ «Сафахат» жинағының *Hakkın Sesleri - Хақтың дауысы* атты үшінші кітабында «Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi - Аса әсерлі Мәуліт түні» деген атаумен жарияланған.

Ey Semaat, Uyanın! - Әй, жамигат, оян! Ачыксөз газетінде жарияланған 7-ші өлеңі. «Сафахат» жинағының «Сүлеймание мінбері» кітабында орын алған. Мұнда Анадолы мұсылмандарын ұйымшыл болуға «бірге оянуға» шақырады. Өлеңі Иахиа Кемалдың «Жеңісті қолдан берме, Исламның соңғы әскері» өлеңіндегідей образдық сомдауларға бай болуымен қатар, құдайға жалбарыну, тәу ету мотивтері басым түседі: «Кідірме... Елдің халі аянышты. / Кел! Алла үшін кел, қара дауылда! / Пердені түр де көр: Тәңірдің көргенін сен де көресің: қан! / Сендер мұсыманның соңғы үміті». Акиф осы өлеңінің бас жағына «Міне Палестина, міне Тунис, міне Алжир... бәрі кетті! Қол салды енді Иранға!» деу арқылы мұсылман елдері арасындағы өзара кикілжіңнің қауіпті де апатты жағдайда екендігіне ишара жасайды: «Халық өзі бөлінбесе, оны дұшпаны бөле алмайды / Жүрек бір ырғақпен соқса, ол ырғақты сырттан ешкім бұза алмас» - М.С.Ибылмаз мұның Н.Р. Гүрелдің цитатасы екендігіне сілтеме жасаған.

İstiklal Marşı - Тәуелсіздік Маршы, Түрік мемлекеттік әнұраны. Тәуелсіздік Маршының Ачыксөзде жариялануы бүкіл Батыс Қаратеніз өңіріне ықпал еткен саяси оқиға деп айтсақ болады. Анкарада *Хакиммет-и Миллие* болса Кастамонуда *Ачыксөз* жарияланып тұрды. Газеттің редакциялық алқасына елге танымал атақты адамдар орын алды. Мехмет Акиф те сол адамдардың бел ортасында жүрді. Ақын осы газетте 7 өлеңін жариялады. Ал сегізінші өлеңі осы *Тәуелсіздік Маршы* болды. Ақын шығармашылығы ел тәуелсіздігі үшін күресте ерекше орын алды. Кастамонуда уағыз - өсиеттерін айтты, алыс-жақын ауыл-аймақтарда болды. Ачыксөз газеті арқылы қара халықпен нақты тақырыптық, белсенді де шынайы кері байланыс орнатты. Осы газеттің маңайына жергілікті зиялы қауымды жинап, рухани бірлік, шығармашылық рух атмосферасын құрды. Газеттегі өлеңдерінің 7-і де бірінші бетте – редакциялық колонкада жарияланып тұрды. Ал Тәуелсіздік Маршының Ачыксөзде шығуы - осындай ірі жұмыстың табиғи жалғасы болды (Yılmaz: 2022, 706).

М.А.Ерсойдың *Мемлекеттік әнұраны* өз алдына жеке тақырып болатындай ауқымды екендігі белгілі. Түркия Республикасының жариялануы мен мемлекеттік рәміздері туралы деректерді классикалық үлгідегі энциклопедиялардан көре аламыз (Қойгелдиев, 2000: 586-590). Ал әнұран тақырыбындағы толығырақ мәліметті Түркияда қазақ тілінде жарық көрген мақаладан оқуға болады (Есбосынов, Коспаганбетова, 2024: 283-294). Ал «Сафахат» жинағы қазақ оқырмандарына ішінара таныс болғанымен бұлар академиялық еңбектен гөрі жекелеген мақала мен тезистер ретінде көрінеді. Мысалы, 2007 ж. Түркияда ұйымдастырылған ICANAS-38 Конгресінде оқылған бір баяндама М.Әуезовтың «Абай жолы» романы мен М.А.Ерсойдың «Сафахат» жинағының мазмұны мен құрылымын өзара салыстыру тақырыбында болған. Мұнда екі еңбектің тақырыптық желісіндегі адамгершілік пен моральдық құндылық концептілері қолға алынған (Düysebayeva, 2009: 33-44). Мехмет Акиф шығармашылығы мен саяси-қоғамдық қызметі туралы қазақтілді шағын жарияланымдар Түркия ғалымдарының авторлығында да берілген (Аян, 2013: 48).

Ерсой өлеңдерінің лексикалық қорының біршама, көпшілік жағдайда шешуші бөлігі *осман-түрік тілі* лексикасына негізделгенін ескерсек аудару барысы айтарлықтай күрделене түсетіндігін байқауға болады. М.А.Ерсой шығармашылығының күрделілігін түрік ғалымдары да қаперге алып ескеріп отырған: «Ақынның өнер мен өнер туындысына деген көзқарасы өз дәуірінің әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты. Ақын шығармасындағы эстетикалық көрініс өз дәуірі адамы мен ел мен қоғам мәселесін көтерген ойшылдың проблемаларды шешуге талпыныс жасағанын, мәселенің нақты диагнозын қоюға тырысқанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде ақын өлеңдерінің өзегі мен нысанын құраған, өнерпаздығы мен шығармашылығына арқау болған. Оның прозасымен қоса өлеңдері де реал

образдар мен суреттерге, портреттерге бай. *Меирутиет* дәуірінен кейін іле-шала дүниеге келген еңбектері, оның ішінде бірінші болып 1911 ж. *Сырат-ы Мұстақим*-де 44 графадан тұратын өлеңі жарияланды. Бұл кейінірек «Сафахат» жинағының 1-ші кітабының негізін құрады. «Бет-әлпет» мағынасына келетін «сафаха» сөзінің көпше формасында тұрған лексема өз дәуірінің жекелеген сафхасын, яғни «бет-әлпетін» көрсете білген. Ақын осы арқылы заманының образын сомдауға тырысқан» дей келе зерттуші Орхан Оқтай еңбегінен цитата келтіреді: «Осы бір атаудың өзі ақынның әдебиетке деген шынайы, реалист көзқарасын көрсетеді» (Dalar, 2021: 379-390).

Соңғы уақыттарда М.А.Ерсой еңбектері сияқты құрылымы мен лексикалық қоры күрделі шығарманы жариялағанда *осман тілі – түрік тілі сөздігін* қосымша беру үрдісі қалыптасқан. Мұны “Сафахат” жинағының 1996 жылғы басылымынан көре аламыз (Ersoy, 1996: 665). М.А.Ерсойдың шығармашылығын қалың оқырманға төте жеткізуде мұндай әдіс өзіндік өміршеңдігін көрсетіп, осы күнгі түрік оқырмандарын қызықтыруда оңды рөл атқарып келеді. Ал біз мұны таза практикалық тұрғыда, яғни М.А.Ерсой еңбектерін зерттеу мен ішінара аударма жұмысын жүргізуде қолдандық.

Зерттеу нәтижелері

Кеңес Одағы дәуірі түркологиялық зерттеулерде сала мамандары қазіргі түрік тілін осман тілінің табиғи жалғасы ретінде қарап, екі тілді бөліп қарамай ортақ атау, яғни *түрік тілі* деп атай берген. Мұны кеңестік түрколог-ғалым Коновтың еңбегінен көре аламыз: «Нақты деректер аясында айтар болсақ түрік тілі грамматикасының тарихи қалыптасуын, әсіресе соңғы жүз жыл барысындағы дамуын анық көре аламыз. Мұны екі үлкен кезеңге бөліп қарауға болады: I. кезең: 1846 ж. – XIX ғ. соңы. II. кезең: XX ғ. басынан бастап осы күнге дейін. II. кезеңнің соңы, дәлірек айтқанда 1928 ж. бастап (Латын графикасына көшу туралы заң) 1932 ж. («Түрік тіл құрымы» өз жұмысын бастады) дейінгі кезеңді өз алдына жеке дәуір деп те айта аламыз. Себебі осы 1932 ж. бастап *латынданған* және арабизмдерден тазартылған қазіргі түрік тілі оқытылуы және қолданысы тарихта болып көрмеген жоғары деңгейге жетті. Осы кезең түрік тілінің құрылымдық жағынан зерттелуі жағынан аса қызықты дәуірі болып саналады. Ал I. кезең араптілді грамматиканың үстемдігін көрсетті. Бұл өз кезегінде түрік тілінің фонетикалық ерекшелігі мен семантикасын ескермей арап тіліндегі грамматикалық постулаттарды механикалық түрде түрік тілі ережелеріне тықпалаудан әрі аспады, грамматика пән ретінде бастапқы және қарапайым түрінде ғана оқытылды. Бұл үдеріс айналып келгенде түрік оқымыстыларының өзін арап тілі грамматикасы мен семантикасына тәуелді болуына итермеледі. II. кезең ғана түрік тілінің табиғи түрде дамуына түбегейлі бетбұрыс әкелді» (Конов, 1956: 12-13).

Осман-түрік тілі зерттеулерінің жекелеген проблемалық тұстарына қазақ ғалымдары да назар аударып, құнды пікірлерін білдіріп отырған: «Түрік тілі және оның жазба әдебиеті, қалай дегенмен ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясы тарихымен және оның әдеби-тілдік мұраларымен тығыз байланысты. Сол себептен бұл бағыт бойынша Түркия Республикасында қыруар жұмыс атқарылды (Фарук Кадри Темирташтың «Ескі Анадолы түрікшесі», Ахмет Джафероглуның «Түрік тілінің тарихы», Мехмет Фуат және Ахмет Джевет Пашалардың «Медхал-и Каваиды», Тахсин Бангуоглуның «Түрікшенің грамматикасы», Тахир Нежат Генджанның «Түрік грамматикасы», Мехмет Хенгирменнің «Türkçe dilbilgisi» («Түрік тілінің грамматикасы») т.б.). Ал бұл тақырып Қазақстанда енді ғана игеріле бастады. Бұның өзі Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес ел болуына байланысты болып отыр. Кеңес Одағы кезінде кеңестік түркітану ғылымы, көбінесе, өзге елдердің тілін танымдық тұрғыдан, оның өзінде тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық) ғана зерттеп-зерделейтін. Ондай еңбектердің өзін де аса мол деуге болмайды. Түрік жазба әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына осман тілінің қаншалықты ықпал-әсері болды дегенді толықтай ашып беретін қазақ

тілінде жазылған дүниелердің аз екені осы зерттеу жұмысын орындаудың алдындағы дайындық кезінде аңғарылды. Сондықтан да біз осы зерттеуімізде, бір есептен, орыс тіліндегі зерттеулерге біраз ден қойдық. Әрине, бұл біздің, яғни қазақстандық түрік тілін зерттеуге арналған еңбектердің аздығына байланысты екені түсінікті. Ал Түркияның тілші-әдебиетші ғалымдары тарапынан бұл бағытта талай еңбектер жазылғанын жоғарыда атап өттік. Алайда олар қазақ тіліне аударылып басылмағандықтан, қазақ зерттеушілеріне әлі де болсын қолжетімді болып ғылыми айналысқа түспей жатыр. Сол себептен де осы зерттеуді жүргізу барысында түрік тілі туралы Түркия Республикасының лингвист ғалымдарының еңбектерін кең ауқымда пайдалануға мүмкіншілік болмады» (Исхан, 2015: 147-148). Мұны қашанда ескеруге тұрарлық тың мәліметтердің бірі деп білеміз. Себебі, *осман тілі* зерттеулерін атамағанның өзінде, Ататүрік дәуірінен кейін дамып қалыптасқан түрік тілін зерттеп-сұрыптауда әлі де тыңғылықты жұмыс қажет. Бұл өз кезегінде М.А.Ерсой шығармашылығы сияқты республика дәуірі классикалық түрік әдебиеті зерттеулеріне де қатысты болатыны анық.

Зерттеу нысанымыз «Сафахат» жинағы мынадай кітаптардан тұрады: «Safahat – Парактар» тұңғыш рет 1911 ж. жарық көрген; «Süleymaniye Kürsüsünde – Сүлеймание мінберінде» алғашқы рет 1912 ж. жарияланды; «Hakkın Sesleri - Хаққын дауысы» - 1913 ж.; «Fatih Kürsüsünde – Фатих мінберінде» - 1914 ж.; «Natıralar - Естелік» - 1917 ж.; «Asım – Асым» - 1924 ж.; «Gölgeler – Көлеңке» - 1933 ж. жарық көрді. Жоғарыда атап өткен басылымының 589-632 беттер аралығында *осман тілі-түрік тілі сөздігі* орын алған. Сөздік қазіргі түрік тілі алфавиті бойынша түзіліп, сан жағынан төмендегі ретпен түзілген: А әрпінде 70 сөз, В–72, С – 53, Ç–6, D–57, Е–79, F–54, G–41, H-113, I-7, İ-95, J-1, K-61, L-35, M-340, N-95, O-1, P-22, R-59, S-129, Ş-66, T-145, U-20, Ü-6, V-28, Y-15, Z-56. Барлығы 1726 сөз (Mehmet Akif Ersoy. Safahat, 1996: 589-632). Осылардың ішінде саны жағынан ең көп және ең аз үштік сөздер: M-340 сөз, T-145 сөз, S-129; және J-1 сөз, O-1 сөз, Ü-6, Ç–6, I (ы)-7 сөз.

Төменде *Сафахат* жинағының «Сөздік» бөлігінен әрбір әріптің бір сөзін қазақшаға аудардық. Оны османтілді арап графикасындағы сұлбасымен қоса қазіргі түрік тілінің латынқаріпті транскрипциясымен көрсеттік.

1-кесте. *Сафахат* жинағының «Сөздік» аудармасы.

<i>Осман тілінде арап графикасымен</i>	<i>Латын графикасымен транскрипциясы</i>	<i>Түрік тіліне аудармасы</i>	<i>Қазақ тіліне аудармасы</i>
أبانی	Âbânî	Sarımtırak dallarla işlenmiş bir çeşit ipek kumaş	Сарғыш тартқан бұтақтармен өңделген жібек матаның бір түрі
باد	Bâd	Rüzgâr	Самал, жел
جامد	Câmid	Cansız, donmuş	Қимылсыз, жансыз
چراغ	Çerâğ	Kandil	Білте шам
دغدغه	Dağdağa	Gürültü, patırtı, telaş	У- шу, қарбалас
ابکار	Ebkâr	Bekârlar	Бойдақтар
فقا	Fakâ	Fakirlik, yoksulluk	Жоқшылық, тапшылық
غفیر	Gafîr	Bağışlayan, affeden, allâh	Есіркеген, кешірген, Аллах
خوابگاه	Hâbgâh	Uyku yeri	Ұйықтайтын орын
ایمیز غانمق	Imızganmak	Uyuklamak	Өліра, еснгіреу, ұйқы мен ояу арасы, мызғу

عباد الله	İbâdullâh	Allah'ın kulları	Аллаһтың құлдары
ژاله	Jâle	çığ	Сел
قبائل	Kabâil	Kabileler	Ру-тайпалар
لحد	Lahd	Mezar	Мола, мазар, бейіт
معبود	Ma'bud	Allah, tanrı	Аллаһ, тәңір
نادم	Nâdim	Pişman olan	Пұшайман болу, мүсәпір адам
اوريا	Orya	İskambilde karo	Қол картасы, құмар ойынның бір түрі
پاکیزه	Pâkîze	Temiz, lekesiz	Таза, дақсыз
رعد	Ra'd	Gök gürlemesi	Күн күркіреуі
صباوت	Sabâvet	Sabılık, çocukluk	Сәби, балалық
شاه شلود	Şâh-ı şelûd	Sultan 1. Murat	Сұлтан I. Мұрат
تعمم	Taammüm	Umûmî olma, umumîleşme	Жалпыға бірдей болу, ортаққа айналу
عدول	Udûl	Sapma	Жолдан шығу, жолдан таю, берекесіздік көрсету
ادبا	Üdeba	Edipler, yazarlar, edebiyatçılar	Ғұламалар, жазушылар, әдебиетшілер
والسفا	Vâ-esefâ	Yazık, eyvah	Обал, айпырм-ай
زاده	Zâde	Oğul	Ұл, ұл бала
ضعف	Za'f	Zayıflık	Арықтық, жүдеу

Кестедегі мысалдардан да көрінгеніндей, осман тілі лексикасының айтарлықтай бөлігін арабизм мен фарсизмдер құрайды. Бұл Осман империясы дәуірі кезеңінде дамыған түрік жазба әдебиетінің осы тілдер төңірегінде қалыптасқан әдеби ағымдармен өте тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Мұны түрік ғалымдары да қаперде ұстап осы бағыттағы зерттеулерінде өз пікірлерін айтқан: «Осман тілі XIII, XIV, XV ғасырларда қолданыс тапқан Ескі Оғыз тілі. Саяси тұрғыдан алғанда Селжұктардың соңғы дәуірі мен Бейліктер дәуірі, Қарақойынды меу Аққойынды мемлекеттері Осман Империясының екі ғасырлық дәуірін қамтиды. XVI ғасырдан бастап *Османлы түрікшесі* немесе Осман тілі дәуір басталады. Осман Империясының аяқ басқан жерінде осы тіл қолданылды. XX ғ. басында *Genç Kalemler – Жас Қалам* қозғалысы енгізген «теркипсиз түрікше – арапша-парсыша жалғау-жұрнақсыз түрік тілі» науқаны нәтижесінде өміршендігі мен өзектілігін жойды» (Ercilasun, 2004: 461-462).

М.А.Ерсойдың шығармашылығында оқу-ағарту саласы ерекше орынға ие. Түрік Республикасының алғашқы жылдарында ел зиялылары сол кездің үздік жүйесі деп танылған Европалық үлгідегі білім беру стандарттарына көшу, сауатсыздықы жою үшін күрес ашты. Сол кезеңде саяси тәуелсіздікке жетудің бірден-бір жолын білім мен өнер деп біліп соны насихаттады. Мұндай ұстанымы «Сафахат» жинағында айқын көрінді. Лексикографиялық еңбектерде «сафахат» сөзі «парақ», «парақтар» немесе «парақша» деген ұғымдармен төркіндес келеді. Ақын шығармашылығы *Тәуелсіздік қозғалысы* мен Анадолы еліндегі экономикалық дағдарыс кезеңімен тұспа-тұс келгендігін ескерсек зиялы қауым мен жұртшылықтың өзара хабарласуының бірден-бір қолжетімді құралы газет-журнал, яғни қағаз, басқа тілмен айтқанда «бір бет парақ, бір бет парақша» болғандығын айта кеткен жөн. Шығарма авторы да осыны ескеріп кітабын «Парақша» деп атауы мүмкін. Мұны *Осман тілі – түрік тілі энциклопедиялық сөздігінен* пысықтауға болады: *safahat*: 1. беттер, парақтар; 2.

Мехмет Акифтің танымал шығармасының атауы (7 кітаптан тұрады) (Devellioğlu, 2012: 1061). Осы энциклопедиялық сөздікте «Асым» поэмасының атауына арқау болған «Асым» антропонимі былай көрсетілген: *Asım*: 1. тыйым салу; асау. Жанына жолай алмау; 2. Өзін күнә мен харамнан аулақ ұстаушы; 3. Қолда барды бағалай білетін, намысшыл, байсалды.

«Асым» поэмасы «Сафахат» жинағын құрайтын еңбектер арасында өзінің құрылымдық және мазмұны бойынша ерекшеленіп тұрады. Мұны түрік ғалымдары да атап өтіп көптеген зерттеулерінде диалог, ішінара монолог түрінде орындалғанын атап өткен. Сонымен қатар образдық сомдау ерекшелігі мен стилі сол кез түрік қоғамының шынайы көрінісін бейнелегеніне назар аударған. Поэмаға қатысты сондай зерттеулердің бірінде мақала авторы *портре чизими – образдардың сомдалуы* атты графасында былай дейді: «Асымда» кейіпкерлер романдағыдай физикалық, рухани және интеллектуалдық тұрғыда «сұрыпталып» берілген. Негізгі мазмұндық желі Көсе Имамның іс-әрекеттері төңірегіне топтасқан. Көсе Имам есімі ең алғаш шыққан «Сафахатта» аталып өткен. Оқиға желісі Көсе Имамның Қожазаде мен Асым екеуімен тұңғыш рет кездесіп отырған тұсына құрылған. Бұлар, яғни Қожазаде мен Асым поэмада тек қана «бақылаушы» (қосалқы) рөлдерде көрінеді. Оқиға желісінің өзегі, Көсе Имамның үш баланың анасы бейтаныс әйелдің күйеуінің ажырасу әрекетіне көшкен тұсындағы оқиғалар тізбегі төңірегінде өрбиді. Яғни ер адам үш баласын тастап басқа бір әйел алу ниетінде. Еркек тым қарапайым, дөрекі және жағымсыз кейіпкер ретінде танылады. Ал Көсе Имам екеуін «достастыру үшін» әлек. Көсе Имам осы оқиға желісінің төңірегінде пайда болған «тыныштықты» пайдаланып ұзын-сонар монологқа көшеді. Монологының түйіні «бұл проблема осы әдепсіз еркектің мәселесі ғана емес – бүкіл қоғамның мәселесі» дегенге меңзейді, түрік қоғамына жасырын төніп кел жатқан «әлеуметтік қауіп-қатер» туралы ескертеді. Алайда Ерсой, Көсе Имамды аса жағымды жағынан көрсетпей «көрген-білгені көп болса да әсіре сыншыл имам» деп бағалайды. Поэмада Көсе Имамның азаматтық позициясы көбірек айтылып, оны «сөйлету» арқылы сол кезеңнің әлеуметтік мәселелерін, жекелеген оқиға, әрекетке байланысты позицияларын, сол кезең түрік азаматының ішкі рухани дүниесін ашып көрсетеді. Осы арқылы жалпы діни элитаның, мешіт-медресе маңайында жүргендердің портретін жасауға ұмтылады.

Ал поэманың басты кейіпкері Асымды суреттеуі өзгеше түрде іске асады. Ерсой, Асымның өзін тікелей суреттемей Көсе Имам мен Қожазадениң сөздері арқылы сомдайды. Көсе Имам Асымның әкесі ретінде ұлының кейбір әрекетіне дер кезінде және орынды баға беріп отырады. Баласы Асым да әкесіне тартқан қызбалау көрінеді, қызбалығы мен ширақтығын сөзбен ғана емес ісінде де нақты әрекеттерімен көрсетіп отырады. Ерсой Асымды сымбатты, спортқа бейім, шымыр, палуан денелі тұлға ретінде көрсетіп, сол кез түрік жастарын «осындай болуға» үндейді. Ал Асымның қызбалығы мен ұшқалақтығын сол кез Чанаккале соғысында шәйіт болған достарын сағынғандықтан, майданнан келмеген дос-жарандарын уайымдаған жағдайынан деп бағалай келе, сол кезең түрік жастарының да образын жасайды. Ерсой, поэмада Қожазадени «сөйлету» арқылы Асымды тек қана «физикалық жағынан сымбатты емес» білім-ғылым жолына түскен батыстық форматтағы жастар деп; Мұхаммед Абдухтың армандағанындай оқымысты, сауатты жандардың «жолы – осы» деп негізгі идеясын, поэма түйінін дидактикалық сарынмен өрнектеп тиянақтайды (Mutlu, 2012: 167). Поэмадағы әңгіме қатардағы жай сұхбат ретінде басталып барып ел мен жерді, дін мен мәдениетті саралап, үлкен мен кішінің-қатынасын, жастардың жан-дүниесін сипаттайтын көркем шығарма дәрежесіне ұласады. Ал мазмұндық жалғасында соғыс пен бейбітшілік туралы пайымдайтын ірі-ірі ой-толғамдарға орын береді.

Түрік зерттеушілерінің айтуына қарағанда Ерсой, Асым образы арқылы сол кез түрік жастарының келбетін көрсеткен. Мұнда ақын адами (көркемдік) фантазияға жол беріп Асымды аса инабатты, сымбатты, шымыр денелі, пысық және ширақ жүретін жас жігіт ретінде көрсетіп өзінің «түрік жастары осындай болса» деген арманын жеткізіп отырған. Бұған Қожазаде мен Көсе Имамның ұзақ-сонар әңгімелері (диалог-монолог) кезіндегі

Асымға қаратып айтқандары мен өзара жеке сұхбаттарында қолданған сөздері де дәлел бола алады. Ал осындай арман-қиялдар көрінісі Асымның шет елге, алыс Еуропаға білім алуға бел буған кезін суреттеген тұстарындағы сұхбаттарында анық байқалады. Мұнда білім мен ғылым абстрактілі түрде ғана аталмай нақты мамандық, яғни техникалық сала екендігіне акцент жасалады. Сөйтіп автор, жанама түрде болса да елді индустрияландыру саясатының басталғандығына, ел басшылығының өндіріс ошақтарын ашуда белсенді екендігіне назар аударады.

Мұны «Асым» поэмасының соңғы тұстарында өтетін сұхбаттардан көруге болады:

Қожазаде: ... Біз мейірімге толы дәуірі мол болған елміз. Алайда ар-ожданымыз соңғы үш ғасырмен ілесе дамыған ғылыммен иық тіресе алмады. Үмбет қараңғылыққа батты. Бұл ушыға келе дене дертіне айналды. Кері кету үрдісі басталды. Батыстың бұйрығымен тұр десе тұратын, жат десе жататын болды. Себебі өзін құдыретті қылатын технологиядан мақұрым қалды, жаудың білім-ғылым күшін өз пайдамызға шеше алмадық. Өстіп пұшайман халге түстік. Енді, Асым, мені делікүл де, жікшіл де, не десең де, білім-ғылымнан алыс қалған шығыс елдері енді анау ар-ожданнан да мақұрым қалды. Ал енді балам осыны місе тұтып, өкпе-ренішінді азайтқың келсе бүкіл әлеуметке қарап күшінді бажайла. Мұның барлық құдыреті мен күші өткенде жатыр, тамыры тереңде. Бұл өткерген ісіміздің ең көркемі мен тұғырлысы және мықты тұсы. Біле-білсең біздің халқымызда фазилет – қайырымдылық пен ғибраттылығы да тереңде. Оның ешқашан тартылмайтын бұлағы бар, ол – ізгілікті ислам діні. Бірақ, мұндай, балам, күнделікті оқиға, күйбің тіршілік мазанды алмасын... Екі-үш рет сілтеген балта өткенімізден айыра алмайды. Ағашымыздың терең тамыры оған көне қоймас. Діңгегіне тиген соққыға шыдам беріп, бұтағын жаюуын тоқтатпас. Ал шапса не? Діңгегін шапты дейік, әрісі не? Көресің. Қайтадан жас бұтақтары көктеп шығады. Айналамызда мындаған қиындық бар. Сен мұны жаман түс көргендей жорып қиналма. Себебі жұртшылықтың көңілі мен жүрегі мұнда емес. Іздей қалсаң сол баяғы бес-он маскара адамның ісіне кез келесің. Осы үшін бұ жолыңнан таймауың керек, балам. Сен батыстан білім-ғылым алуға талпыныс жаса. Анау балалармен біріге күн демей, түн демей ізденіңдер, оқыңдар. Ысырап болған үш ғасырлық білімді жылдам меңгеріңдер. Техникалық ғылымдағы сансыз жаңалықты елге әкеліңдер. Сол бұлақты өз елінен тапқан халқымыз өз арнасынан сусындап бақуатты болсын. Өткенде өзің айтып қалып едің: «Бізге обал-ақ болды, тіпті кешегінің білім-ғылымынан жат болып кеттік, надандық таныттық. Білім мен ғылымды қаперге алмаудың ең үлкен кемшілігі де – осы. Қазіргі ұрпаққа қиыншылық пен шарасыздықты әкелген – осы. Еліміздің табиғи күш-қуаты бола тұра сол күшімізді қолдана алмадық. Ертеңнің білімі не екен, сонымен? Өте ашық және оңай: «атом энергиясы, көз қарашығындай заттың қуаты» және осының айналасындағы іс. Сол жаман құдыретке ие бола алсам деген бас, - күні-түні тыным таппай ізденуде. Білім-ғылымның осы өзегін дөп басып дамытса - жер-ғалам да өзгереді. Себебі бір түйір көмір осы өзгерісті әкеледі. Күш-қуат шексіз» - деп. Өз сөзіңнен ғибрат ал балам, қайрат көрсет. Менің ойымша әлі бір жылың бар? Асым:-Ия. Қожазаде: -Қара, оп-оңай! Солай ма, қымбатты достар? Асым:-Көбісіне алты ай болған екен. Қожазаде: -Бәрі кетеді ғой, бірге боласыңдар ма? Асым: -Кететіні анық. Қожазаде: -Мамандықтары мықты ғой, әйтеуір? Асым: -Ия, техникалық сала. Қожазаде: -Төңкерістің жолы осы ғана болса керек. «Әй.. қайдасың, Берлин?!» деп жолға шығыңдар. Алты ай, бір жыл болса да сіздерге ойыншықтай көрінетін болады. Сендердің көрмегендерің жоқ, айлап, жылдап..., сонда да беріспей сергек, жайдары жүрдіңдер! Айтып айтпай не керек, осы уақыттағы бір күніңіз – бір өмірге тең. Бір күн ерте барыңыз, бір сағат ерте қайтыңыз. Шығысқа Батыстың есігі ашық, мақсат та айқын. Сол кезде, сені Асым, асықпай баппен тыңдайтын боламын... Асым: -Ертең кешкісін жолға шығамыз. Қожазаде: -Солай ма?! Бақытты бол! (Safahat - Asim, 2014: 125).

Осы басылымның 11-ші бетінде поэма кейіпкерлері төмендегідей сипатталады: «*Fuad Şemsi - Фуад Шемси Инан (1886-1974):* Мехмет Акифтің жақын достарының бірі. Көз жұмар

алдында Аббас Халим Пашаның «Мысыр ғимаратының» басшысы ретінде Мехмет Акифке қолғабыс көрсеткен; *Fâtih yangını – Фатих өрті*: 31 мамыр, 1918 жылы басталған ірі өрт оқиғасы. Мехмет Акифтің үйімен қоса сегіз мың үй жанып кеткен; *Sarıgülzel - Сарыгүзел*: Фатих (Стамбұлдың бір кварталы), - Мехмет Акифтің туған, балалық шағы өтіп ер жеткен үйі тұрған көше; *Hoca Tahir Efendi – Қожжа Тахир Ефенди*: Мехмет Акифтің әкесі. Қазіргі уақытта Косово шекарасы аумағында қалған Ипек ауданының Сушиша ауылында дүниеге келген. Стамбұлда сауат ашқан, Фатих медресесінде ұстаздық еткен. Тазалыққа үлкен мән бергендіктен «Таза Тахир» деген лақап атқа ие болған; *Köse İmam – Көсе Имам*: Мехмет Акифтің әкесі, Тахир ұстаздың оқушысы – Али Шевки Әпенді. Али Шевки Мехмет Акифтің жақын дастарының бірі болған. Өмірі жалғыздықпен өткен. Образдық кейіпкер болғанымен өмірдегі шынайы тұлға, «Асымда» «қияли» образымен танылады.

Қорытынды

Пайдаланған деректерге қарағанда географиялық жағынан бір-бірінен алыс орналасқан екі ел – Қазақстан мен Түркия, ХХ ғ. басы кезеңдерде көптеген тарихи оқиғаларға ортақ мүдде, ортақ мақсат және ортақ тарихи тұлғалар арқылы қатысқан екен. Бұлардың арасында Ерсой тұлғасының дараланып көрінетіндігі сөзсіз. Ақын шығармашылығының Міржақып, Әуезов, Абай, Шәкәрім сияқты ірі қаламгерлермен ортақтаса, салыстыра зерттелуі қашанда өзекті де зәру тақырыптар қатарында болатындығы анық. Себебі аталмыш тұлғалар өз елінің шекарасынан асып жалпытүркілік дәрежедегі ойшыл-ғалым, танымал ақын, қоғамдық-саяси қайраткерлер ретінде танылады. Олардың құнды шығармалары түркі әлемінің рухани байлығын еселеп түркілік тақырыптағы еңбектердің ұзын-сонар тізбегін қалыптастырады. Бұл ретте Мехмет Акиф Ерсой сынды күрделі стильге ие ақынның еңбектерін қазақ тіліне аудару - құптарлық іс болмақ. Түрік әдебиетінде өзіндік орын мен маңызға ие Ерсой шығармашылығының қазақтілді оқырманмен жолығуы, Түркияның республика дәуірі әдебиеті мен мәдениетінің танылуына негіз қалайды. Үйткені Ерсой шығармаларын қазақ тіліне аударған маман басқа да түрік қаламгерлерінің еңбектерін кедергісіз аудару мүмкіншілігіне ие болады. Себебі Ерсой шығармашылығында ескі мен жаңа, осман тілі мен жаңаша түзілген «модерн түрік тілі» қатар орын алған. Бұған қоса түрік тіліне тән теонимдер мен фолкльоризм, халықтық тіл мен варваризм, нормативтік лексика мен терминология, түркизм мен арап-фарсизм сияқты таза лингвистикалық постулаттармен қоса аруз (метрика) өлшемі мен буын өлшемі бір шығармада, бір ақында орын алған. Осыны меңгерген қазақтілді аудармашы түрік ақынының жалынды өлеңдерін тағы бір ұлы сапарға алып шықпақ, сапардың бағыты Орталық Азия - Түркістан, бағдары – қазақ тілі.

Сөз түйінін Ерсойдың *Gitme, ey yolcu, beraber oturup ağlaşalım* - Ей, жолаушы, бери қара? өлеңімен қорытындыламақшымыз:

*Ей, жолаушы, тоқташы, сырласайық отырып,
Жүрегімде бір зар бар, жүретұғын өкініп,
Мына мендей торыққан жан бар ма екен өмірде?
Ауыр қайғы, баспашы, дертім бір сәт жеңілде?
Отанымнан қалғаны мына жалғыз зират па?
Ей, жолаушы, мені ұғып, сен де ойыңды жинақта.
Бұл зираттың шеті мен шегі бар ма, қарашы,
Көп болса олар бір-бірлеп түгін қоймай, санашы?..
(аударған Жұмаш Көкбөрі) (Түрік поэзиясы: 2012, 86).*

Әдебиеттер:

Аян, 2013 – Аян, Екрем. Мехмет Акиф Ерсой көзқарасында идеал жастық // Қазақ қыздар ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (44).

Иса, 2018 – *Иса, Досбол.* «Адамгершілік» концептісінің Шәкәрім мен Мехмет Акиф Эрсой шығармаларындағы көрінісі және оны оқыту әдістемесі // *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD Dergisi)*.с. 2, sayı 2, 157 – 167.

Есбосынов, 2024 – *Есбосынов Е., Қоспағанбетова Н.* Түрік мемлекеттік әнұраны - Истиклал Маршына 100 жыл//*Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 283-294.

Исхан, 2015 – *Исхан, Бейбіт.* Түркі тілдері. *Түрік әдеби тілі.* Ұжымдық монография. «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы». Астана: РМҚК. 147-148 б.

Кононов, 1956 – *Кононов. А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. Академия Наук СССР Институт Востоковедения. Москва-Ленинград. 540 стр.

Қойгелдиев, 2000 – *Қойгелдиев, М.*Түркістан халықаралық энциклопедия. Түркия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. 656 б.

Dalar, 2021 – *Dalar, Tuba.* Mehmet Akif Ersoy’da Poetik Söylem. *Söylem Filoloji Dergisi*. 6(2): 379-390.

Devellioğlu, 2012 – *Devellioğlu, Ferit.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara, 1061 s.

Safahat - Asım, 2014 – *Safahat -Asım.* Hazırlayan Mehmet Doğan. Özel Ofset. Ankara. 268 s.

Düysebayeva, 2009 – *Düysebayeva, Dinara.* Muhtar Avezov’un “Abay Yolu” Adli Romanı ile Mehmet Akif Ersoy’un “Safahat” Adli Eserinde Örnek İnsan Tipi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. İzmir, cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 33-44.

Balcı, 2018 – *Balcı, Onur.* Oyan Qazaq ve Safahat’ta Ortak Konular. *TÜRKCLAD*. 2 c. 2 sayı.

Ercilasun, 2004 – *Ercilasun, Ahmet Bican.* Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara. 620 s.

Ersoy, 1996 – *Ersoy, Mehmet Akif.* Safahat. Hazırlayanlar: Prof.Dr. Cemal Kurnaz, Yrd.Doç. Dr. Mustafa Tatcı, Yrd.Doç.Dr. Kamil Akarsu, Yrd.Doç.Dr. Abdülkadir Hayber, E.Sezai Toplu. *Türk Edebiyatı Dizisi*. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul. 701 s.

Mutlu, 2012 – *Mutlu, Betül.* Mehmet Âkif Ersoy’un Âsım Adlı Şiirinde Kişi Sunumu. *Journal of the Human and Social Science Researches*. Volume.1, Issue: 3. p. 164 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92732>) (қаралған күні: 14.02.2025).

Түрік поэзиясы, 2012 – Түрік поэзисы. Алматы, Бас редактор Б.Ө.Жақып. Қазақ энциклопедиясы. -400 б.

Yılmaz, 2022 – *Yılmaz, Mehmet Serhat.* Milli Mücadele Döneminde M.A.ERSOY’un Kastamonu’daki Faaliyetleri. Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kastamonu/Türkiye. Mehmet Akif Ersoy (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Yayın Sahibi Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı. TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran // [Электрондық ресурс] URL: <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/cihat> (қаралған күні: 14.12.2024)

References:

Ayan, 2013 – *Ayan, Yekrem.* Mekkmet Akif Yersoy kozqarasında ideal zhastyq [The Ideal Youth in the View of Mehmet Akif Ersoy] // *Qazaq qyzdar ulttyq pedagogikalyq universiteti khabarshysy. Filologiya seriyasy. № 2 (44).* (in Kaz).

Isa, 2018 – *Isa, Dosbol.* «Adamgershilik» kontseptisinin Shakerim men Mekkmet Akif Ersoy shygarmalaryndagy korinisi zhane ony oqytu adistemesi [The Concept of "Morality" in the Works of Shakarim and Mehmet Akif Ersoy and Its Teaching Methods] // *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD Dergisi)*.с. 2, sayı 2, 157 – 167. (in Kaz).

Esbosynov, 2024 – *Yesbosynov Ye., Qospaganbetova N.* Turik memlekettik anurany - Istiklal Marshyna 100 zhyly [100 Years of the Turkish National Anthem] //*Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 283-294. (in Kaz).

Iskhan, 2015 – *Iskhan, Beybit*. Turki tilderi. Turik ədəbi tili [Turkic Languages. Turkish Literary Language] Uzhyndyq monografiya. «Sh.Shayakhmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyq uylestiru-ədistemelik ortalgy». Astana: RMQK. 147-148 b. (in Kaz).

Kononov, 1956 – Kononov. A.N. Grammatika sovremennego turetskogo literaturnogo yazyka. [Grammar of the Modern Turkish Literary Language] // Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya. Moskva-Leningrad. 540 str. (in Rus).

Qoygeldiyev, M., 2000 – *Qoygeldiyev, M.* Turkistan khalyqaralyq entsiklopediya [International Encyclopedia of Turkestan] // Turkiya. Almaty: Qazaq entsiklopediyasynyn Bas redaksiyasy. 656 b. (in Kaz).

Dalar, 2021 – *Dalar, Tuba*. Mehmet Akif Ersoy'da Poetik Söylem [Poetic Discourse in Mehmet Akif Ersoy] // Söylem Filoloji Dergisi. 6(2): 379-390. (in Tur).

Devellioğlu, 2012 – *Devellioğlu, Ferit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat [Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary] // Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara, 1061 s. (in Tur).

Safahat - Asım, 2014 – *Safahat -Asım*. Hazırlayan Mehmet Doğan [Prepared by Mehmet Doğan] Özel Ofset. Ankara. 268 s.

Düysebayeva, 2009 – *Düysebayeva, Dinara*. Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adli Romanı ile Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" Adli Eserinde Örnek İnsan Tipi [The Ideal Human Type in Muhtar Avezov's Novel "Abay Yolu" and Mehmet Akif Ersoy's "Safahat"] // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir, silt: IX, Sayı 1, Sayfa: 33-44. (in Tur).

Balcı, 2018 – *Balcı, Onur*. Oyan Qazaq ve Safahat'ta Ortak Konular [Common Themes in Oyan Qazaq and Safahat] // TÜRKİAD. 2 c. 2 sayı. (in Tur).

Ercilasun, 2004 – *Ercilasun, Ahmet Bican*. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları [History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century] Ankara. 620 s. (in Tur).

Ersoy, 1996 – *Ersoy, Mehmet Akif*. Safahat [Safahat] // Hazırlayanlar: Prof.Dr. Cemal Kurnaz, Yrd.Doç. Dr. Mustafa Tatcı, Yrd.Doç.Dr. Kamil Akarsu, Yrd.Doç.Dr. Abdülkadir Hayber, E.Sezai Toplu. Türk Edebiyatı Dizisi. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul. 701 s. (in Tur).

Mutlu, 2012 – *Mutlu, Betül*. Mehmet Âkif Ersoy'un Âsım Adlı Şiirinde Kişi Sunumu [Person Presentation in Mehmet Akif Ersoy's Poem Named Asım] Journal of the Human and Social Science Researches. Volume.1, Issue: 3. p. 164 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92732>) (qaralğan künü: 14.02.2025). (in Tur).

Turik poeziyasy, 2012 – Turik poeziyasy [Turkish poetry] // Almaty, Bas redaktor B.U.Zhaqyp. Qazaq entsiklopediyasy. 400 b. (in Kaz).

Yılmaz, 2022 – *Yılmaz, Mehmet Serhat*. Milli Mücadele Döneminde M.A.ERSOY'un Kastamonu'daki Faaliyetleri [Activities of M.A.ERSOY in Kastamonu during the National Struggle] // Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kastamonu/Türkiye. Mehmet Akif Ersoy (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Yayın Sahibi Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı. TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran // [Elektronдық resurs] URL: <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/cihat> (qaralğan künü: 14.12.2024) (in Tur).

Есбосынов Е.З.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

E-mail: ergaliesb@gmail.com

ОБЗОР ТВОРЧЕСТВА ТУРЕЦКОГО ПОЭТА МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ (НА ОСНОВЕ СБОРНИКА «САФАХАТ»)

Аннотация. Творческое наследие известного турецкого поэта и общественного деятеля Мехмета Акифа Эрсоя всегда привлекало внимание исследователей. Его произведения стали объектом изучения с точки зрения поэтического и смыслового

содержания, стилистических особенностей и этнолингвистического аспекта. Помимо этого, немало исследований посвящено анализу его гражданской позиции и общественной деятельности. Эти темы легли в основу многочисленных научных трудов, включая монографии и диссертационные работы. Настоящая статья направлена на ознакомление казахоязычных читателей с поэтикой и творчеством поэта путем анализа существующих исследований и отбора тематических материалов. Важно отметить, что творчество Эрсоя формировалось в сложный исторический период: Османская империя находилась в упадке, страна переживала Войну за независимость (Гражданскую войну) и внутренние политические кризисы. Эти события нашли отражение в содержании его произведений и литературном стиле, выделяя его среди других турецких поэтов и писателей. Наиболее ярко это проявляется в одном из ключевых произведений Эрсоя — сборнике «Сафахат», состоящем из семи книг. Хотя первые стихотворения были написаны еще в последние годы существования Османской империи, основная часть творчества поэта приходится на период борьбы за независимость Турции. Главными идеями его стихов были призыв турецкого народа к единству, поддержка боевого духа солдат на фронте, обращение к местным элитам с призывом к защите территориальной целостности страны. Стиль Эрсоя турецкие исследователи характеризуют как «народный язык», «произведения, написанные простым языком». Некоторые ученые называют его «реалистом» или «натуралистом». В статье на основе анализа поэмы «Асым» рассматривается лексическая эволюция турецкой литературы от османского языка к современному турецкому. Особое внимание уделяется лексикографическим и этимологическим аспектам отдельных слов, а также дидактическим мотивам его произведений. Кроме того, проводится обзор исследований, сравнивающих творчество Эрсоя с произведениями казахских писателей и поэтов.

Ключевые слова: Мехмет Акиф Эрсой, турецкая поэтика, османский язык, «Сафахат», «Асым», мотив пробуждения, дидактическое произведение, перевод.

Yesbossynov Yergali

Kazakh National Pedagogical University named after Abay

E-mail: ergaliesb@gmail.com

OVERVIEW OF THE LITERARY WORKS OF TURKISH POET MEHMET AKIF ERSOY (BASED ON THE SAFAHAT COLLECTION)

Abstract. The literary personality of the renowned Turkish poet and public figure Mehmet Akif Ersoy has always attracted the attention of researchers. His works have been the subject of numerous studies covering various academic perspectives, including poetic and thematic aspects, stylistic features, and ethnolinguistic considerations. In addition, significant research has been conducted on his literary contributions and civic stance. These studies have formed the core of many academic works and have served as the foundation for dozens of doctoral dissertations and monographs. The aim of this article is to review these studies and introduce Kazakh-speaking readers to Ersoy's literary works and poetic style by analyzing relevant materials. Given that the poet lived in an era when Turkey faced significant social upheavals, including the struggle for independence (the War of Independence) and internal political crises, the main themes and literary style of his works reflect the historical context, distinguishing him from other Turkish poets and writers. This is particularly evident in Safahat, one of Ersoy's major works, which consists of seven books. Although the earliest poems in this collection were written during the final years of the Ottoman Empire, the majority of his works were published during the years of the Independence Movement. The core ideas of his poetry revolve around calling the Turkish people to unity and solidarity, boosting the morale of Turkish soldiers on the battlefield, and urging local leaders and the wealthy elite to take the forefront in defending territorial integrity. Turkish researchers describe

Ersoy's authorial style as a "popular language" or "works written in simple language," while some scholars refer to him as a "realist poet" or "naturalist." This article also examines the lexical features of Turkish literature in the transition from Ottoman Turkish to modern Turkish, based on studies of Ersoy's poem *Asım*. It analyzes and classifies the representation and etymology of individual words in lexicographic works and provides thematic interpretations from a didactic perspective. Additionally, the article reviews publications that have conducted comparative studies of Ersoy's works and those of Kazakh poets and writers.

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Turkish poetics, Ottoman Turkish, Safahat, *Asım*, awakening motif, didactic work, translation studies.

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ергали Зияханұлы, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Есбосынов Ергали Зияханович, к.филол.н., и.о. ассоциированный профессор, КазНПУ им.Абая. Алматы, Казахстан.

Information about author:

Yesbossynov Yergali, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, Kazakhstan.